Review Of Research
Vol. 2 | Issue. 11 | August 2013
ISSN:-2249-894X Available online at www.lbp.world

ORIGINAL ARTICLE

स्त्री समाजसुधारक : क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य

डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे
इतिहास विभाग प्रमुख व सहा. प्राध्यापक, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज.

1. प्रास्ताविक :-

१९ वे शतक हे भारतातील सामाजिक सुधारणांचा प्रारंभिक काळ होता. या काळात स्त्रिया आणि शोषित वर्ग यांच्यावर सामाजिक बंधने आणि अंधश्रद्धांनी गुलामगिरी लादली होती. अशा परिस्थितीत क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षण, समता आणि मानवतेच्या मूल्यांना केंद्रस्थानी ठेवून समाज परिवर्तनाचे क्रांतिकारी पाऊल उचलले. सावित्रीबाई या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका आणि समाजसुधारक म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी जोतिबा फुले यांच्यासोबत मिळून मुलींच्या शिक्षणाला चालना दिली आणि दलित, शोषित आणि स्त्रियांच्या उत्थानासाठी अथक कार्य केले. हा शोधनिबंध सावित्रीबाईंच्या कार्याचा सविस्तर आढावा घेऊन त्यांच्या योगदानाचे विश्लेषण करेल.

2. प्रारंभिक जीवन आणि प्रेरणा :-

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी सातारा जिल्ह्यातील नायगांव येथे एका शेतकरी कुटुंबात झाला. त्या काळात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी नव्हती. वयाच्या नवव्या वर्षी त्यांचा विवाह जोतिबा फुले यांच्याशी झाला. जोतिबांनी त्यांना लिहिणे-वाचणे शिकवले आणि सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात सहभागी करून घेतले. सावित्रीबाईंनी समाजातील सतीप्रथा, बालविवाह, विधवांचे दुखः आणि दलितांवरील अत्याचार पाहून अन्यायाविरुद्ध लढण्याचा निर्धार केला. जोतिबांच्या विचारांचा प्रभाव आणि त्यांच्या प्रेरणेने सावित्रीबाईनी समाज परिवर्तनाचे कार्य हाती घेतले.

3. महिला शिक्षणातील क्रांतिकारी योगदान :-

इ.स. १८४८ मध्ये सावित्रीबाई आणि जोतिबा फुले यांनी पुण्यात भारतातील पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली. ही शाळा भवानी पेठ येथे सुरू झाली, जिथे सावित्रीबाई स्वतः शिक्षिका म्हणून कार्यरत होत्या. त्या काळात मुलींच्या शिक्षणाला प्रचंड विरोध होता. सावित्रीबाईंना सामाजिक टीका, अपमान आणि दगडफेक यांचा सामना करावा लागला. तरीही त्यांनी हार न मानता शिक्षणाचा प्रसार

केला. त्यांनी मुलींसाठी अनेक शाळा स्थापन केल्या आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षम बनवले. त्यांनी शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमही आयोजित केले, ज्यामुळे शिक्षणाचा पाया अधिक मजबूत झाला.

1

4. स्त्री-मुक्ती आणि सामाजिक सुधारणा :-

सावित्रीबाईंनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी अनेक क्रांतिकारी पावले उचलली. त्यांनी विधवांच्या पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन दिले आणि त्यांच्यासाठी आश्रयस्थान उभारले. सतीप्रथा आणि बालविवाह यांसारख्या अमानवीय प्रथांविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. त्यांनी अनाथ आणि विधवांच्या मुलांसाठी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' स्थापन केले, जिथे त्यांना संरक्षण आणि शिक्षण मिळाले. दलित आणि शोषित समाजाच्या उत्थानासाठी त्यांनी जोतिबांसोबत काम केले आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला.

5. साहित्यिक योगदान :-

सावित्रीबाई फुले या केवळ समाजसुधारकच नव्हत्या, तर एक कवयित्री आणि लेखिकाही होत्या. त्यांच्या 'काव्यफुले' (१८५४) आणि 'बावनकशी सुबोधरत्नाकर' या काव्यसंग्रहांमधून सामाजिक जागरूकता आणि समतेचा संदेश प्रभावीपणे पोहोचवला गेला. त्यांच्या कवितांमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व, स्त्री-मुक्ती आणि सामाजिक समता यांवर भर देण्यांत आला आहे. त्यांचे लेखन साधे, परंतु प्रभावी होते आणि त्यातून त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांचा प्रत्यय येतो. त्यांनी जोतिबांच्या कार्याला पूरक असे साहित्य निर्माण केले.

6. सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्वः-

सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व ज्योतिबा नंतर समर्थपणे सांभाळणाऱ्या त्या एक समर्थ नेत्या होत्या जोतिबांनी आपल्या मृत्यू समय स्वतः सावित्रीबाईचा गौरव केला होता ज्योतिबा नंतर त्यांचे कार्य पुढे चालू ठेवले ही तशी अत्यंत अवघड गोष्ट होती पण सावित्रीबाईंनी सर्व संकटाशी सामना करत अनेक संकटांना तोंड देत आर्थिक अनंत अडचणी असतानाही शेवटपर्यंत त्यांनी जोतिबांचे कार्य पुढे नेले.

इसवी सन १८९३ मध्ये सासवड येथे सत्यशोधक समाजाची विसावी परिषद भरली होती. तिच्या अध्यक्षपद सावित्रीबाईंनी भूषवले अशा प्रकारे एखाद्या परिषदेचे अध्यक्षपद भूषवणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. १८९६ चा दुष्काळ १८९७ चा प्लेग अशा प्रसंगी अत्यंत धैर्यांनी त्यांनी रोगांची शुश्रुषा केली. सत्यशोधक समाजा मार्फत त्यांनी पुढील कार्य केले.

१) **महिला सेवा मंडळ**:- स्त्रियांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी १८५२ मध्ये पुणे येथील कलेक्टरच्या पत्नी जोन्स बाईंच्या अध्यक्षतेखाली महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. व खूप मोठ्या प्रमाणावर तिळगुळाचा कार्यक्रम करून सर्व जाती धर्माच्या बायकांना आमंत्रित केले.

२) **पहिला सत्यशोधक विवाह**:- राधा गोणवा निंबाळकर हिचा बजाज आलाहात याच्याबरोबर 25 डिसेंबर 1873 रोजी पहिला सत्यशोधक विवाह लावून देण्यामध्ये त्यांचा पुढाकार होता.

३) **व्हिक्टोरिया बालकाश्रम**:- १८७६ ते ७७ या साली दुष्काळग्रस्त मुलांसाठी हा आश्रम काढला. या आश्रमातील मुलांसाठी सावित्रीबाई व त्यांच्या मैत्रिणी स्वयंपाकासारखी कामे देखील करत.

४) **बालहत्या प्रतिबंध गृहः-** सावित्रीबाई येथे येणाऱ्या विधवांची बाळंतपणे करत. हे गृह त्यांनी स्वतःच्या घरात सुरू केले. व येथे आलेल्या काशीबाई या विधवेच्या मुलास दत्तक घेतले. एखादे निराधार मुल दत्तक घेऊन सांभाळणे वेगळे व एखाद्या अनैतिक संबंधातून जन्मलेल्या मुलाला आपला मुलगा म्हणजे ही केवळ अलौकिक गोष्ट होय.

7. आधुनिक काळातील त्यांचे महत्त्व :-

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी आहे. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाला दिलेली चालना ही आधुनिक भारतातील स्त्री-शिक्षणाच्या प्रगतीचा पाया ठरली. त्यांचे समतेचे तत्त्व आजच्या भारतीय संविधानातील समता आणि स्वातंत्र्याच्या मूल्यांशी जुळते. आजही सावित्रीबाईंच्या विचारांचा प्रभाव शिक्षण, स्त्री-मुक्ती आणि सामाजिक समता यांच्या क्षेत्रात दिसून येतो. त्यांचे कार्य विशेषतः ग्रामीण आणि शोषित समाजातील मुलींसाठी प्रेरणास्थान आहे.

निष्कर्ष :-

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य हे १९ व्या शतकातील सामाजिक क्रांतीचे प्रतिक आहे. त्यांनी शिक्षण, समता आणि मानवता यांना केंद्रस्थानी ठेवून समाजातील रूढी आणि अन्याय यांना आव्हान दिले. त्यांनी स्थापन केलेल्या शाळा, साहित्यिक योगदान आणि सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाचा पाया रचला. आजच्या काळात त्यांचे विचार आणि कार्य नव्या पिढीला शिक्षण आणि समतेच्या दिशेने पुढे जाण्यासाठी प्रेरित करतात. सावित्रीबाई फुले या खऱ्या अर्थाने क्रांतीज्योती होत्या.

9. संदर्भ :-

1. देशपांडे गो.रा., सावित्रीबाई फुले: जीवन आणि कार्य

2. डॉ. सुषमा देशपांडे, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती, जानेवारी-२०१९

3. अनुसया लिमये, स्त्रीचे समाजातील स्थान व भूमिका, समाजवादी महिला संघ, पुणे- १९९७

4. भागवत कमल, स्त्री चळवळीची वाटचाल, प्राकृतिक पुस्तक, प्रकाशन पुणे, १९९०

5. काळे भगवान,(अग्नीशिखा भाग-१) देशातील कर्तबगार महिला, संकेत पब्लिकेशन, जालना मार्च २००६

6. नानिवडेकर मेघा, महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००६.

7. V. Rajendra Raju Role of Women in India freedom struggle, Discovery publication House, Daryaganj, New Delhi- 1994.

8. GeraldineForbes,Women in Modern India, Cambridge University Press,2012.